

A buddhizmusé avagy a keresztyénségé a jövő?

Mikor nagy hazánkfia, *Kőrösi Csoma Sándor* nyolcz évtizeddel ezelőtt a Himalaya egyik csöndes völgyében lévő *zanszkári* buddhista kolostor szűk s a kemény téli időben is fűtetlen czellájában, nélkülözésekkel küzködve, a buddhista szentiratokat fordítgatta, kivonatolgatta s az emberfeletti munkában kimerülve, ágy helyett a földre tett gyékényen nyugalomra hajtotta fejét, kemény fekvőhelyén csak arról álmodott, hogy nemsokára meg fogja találni a nyomokat, melyek egy ezredéve elhagyott őseinkhez elvezérlik. Főlelevenedett lelkében *Ottó* dömés képe, ki a XIII. század harminczas éveiben több évi kutatás után nyomukra akadt. Látta a másik négy barátot, kik *Ottó* buzdító, lelkesítő szavaira szintén útra keltek. Érezte, hogy benne is erősebb lélek lakozik, mint abban a kettőben, kik a Fekete-tenger keleti partjáról visszafordultak. Erős lélekkel hitte, hogy néki is sikerül majd, ami *Julián*-nak sikerült. Nem álmodta, hogy ő is *Bernát* barát sorsára jut: hogy őt is a czéltől nem messze éri utól a halál...

De arról sem álmodott, hogy Ázsiában közzétett, de Európába is elkerülő és a „*Recherches asiatiques*“-ban mindjárt megjelenésük után francia nyelvre is lefordított czikkeiből *Schopenhauer* és követői lelkesedést meritenek majd a buddhizmus iránt. A nagyenyedi ref. theologia volt növendéke aligha álmodhatott arról, hogy az ő tibeti és a vele majdnem egyidejűleg, tőle nem messze: Nepál tartományban buvárkodó *Hodgson* kutatásai nyomán a fordítások, önálló munkák milyen áradata indul meg és azok nyomában egy-két évtized múlva milyen vihar támad. Nem gondolhatták, hogy a századvégi — agnoszticizmussal, szekularizmussal, atheizmussal telített — európai bölcsészet, mely nem akar semmit sem tudni, avagy hallani Istenről, de az erkölcsi világrend szükségét mégis érzi, oda fog menekülni a fölsőbb lénytől független morált hirdető buddhizmushoz. Nem gondolhatták, hogy ezeknek a nyomán

föltámadhat még az a kérdés is: melyiké a jövő: a buddhizmusé, avagy a keresztyénségé? S még kevésbé sejthették, hogy akadnak majd többen, kik a buddhizmusnak ítélik oda a jövőt.

Arra meg éppenséggel nem gondolhattak, hogy azon az ösvényen, a melyen az európai tudósok közül ők ketten jártak legelőször, *Seydel* Rudolfok, *Inman* Tamások, *Lillie* Arthurok, *Carus* Pálok, *Edmunds* Albertek, buddhista álnevek mögé bűvő *Subhadra bhiksuk* és ezeknek lelkiismeretlen fordítói támadnak majd, kiket annyira elvakít és annyira vakmerővé tesz a buddhizmus, hogy nem átalják megtenni Jézust Buddha tanítványának, buddhista szerzetesnek s a keresztyénség legszébb tanait a buddhizmusból származottnak! *Lillie* intézi talán a legszenvedelmesebb támadást a keresztyénség ellen („The influence of Buddhism on Primitive Chistianity“ című művében). Be akarja bizonyítani, hogy az öskeresztyénség nem egyéb, mint a buddhizmus egyik módosított formája s Krisztus esszénus = buddhista szerzetes volt. Ez a lelkiismeretlen vád foglaltatik a *Subhadra bhiksu* álnév alatt, a buddhizmusnak az európaiak között való terjesztése céljából, több nyelven kiadott buddhista kátéban is (l. *Eröss* fordításának 28. lapján a jegyzetet). Írójának, *Zimmermann* Frigyes német tanárnak fölületességét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a négy fő földi istennő egyikének, *Jaganátha nővére*-nek: *Subhadra*-nak a nevét választotta álnév gyanánt, (l. *Small G.*: Handbook of Sanskrit Literature 159—160. l.). S a mi jó *Eröss* Lajos professzorunk jónak látta ezt a tendentiosus munkát hűségesen lefordítani.¹

Valóban különös, hogy míg a misszionáriusok ezrei emberfölötti erővel csodálatraméltó buzgósággal terjesztik az evangélium világosságát, örök szeretetet árasztó melegét a buddhista népek közt is, míg fölelevenítik lelkünkben a keresztyénség küzdelmekkel teljes első korszakának csudás képeit, addig az eszméiben és vágyaiban csalódott, céltalan küzdelmeiben kimerült nyugati bölcsészet elmegy napkelet nagy vallásához, mely nem is annyira vallási, mint inkább bölcsészeti rendszer s el akarja hozni napnyugatra.

Hiú törekvés! Ki akarja életre kelteni az évezredekkel ezelőtt eltemetett mumiákat? Ki akarja a homokrétegekkel betemetődő szfinkszeket, gulákat újra építeni? Önmagukat temetik el, kik erre vállalkoznak. S azok se járnak különben,

¹ *Eröss* L. fordításának birálatát l. bővebben a „Sárospataki Református Lapok“ 1906. évf. 30. és 31. számában.

kik „Ázsia világosságát“ akarják a szivek és lelkek trónjára ültetni a „Világ világossága“ helyébe!

„Mit keresitek a holtak közt az élőt?“ kérdi az angyal a sirhoz siető tanítványokat. (Luk. 24^b) Mit akartok az élők között a halottal? kérdehetjük mi meg ezektől. *Huxley* s nyomában *Drummond* is oly gyönyörűen bebizonyítja: „Természeti törvény a szellemi világban“ című világhírű művének a „biogenezis“-ről irt fejezetében, hogy: „Élet csak élőtől eredhet“ (1. fordítás 34. l.). A fölsőbb lényt, a lelket tagadó, az élettől irtózó s a semmiségbe, a Nirvánába vágyódó buddhizmus pedig nem élet, hanem lassú halál. Olyan, mint a sorvasztó szél. Nyomában lassú sorvadás vesz erőt a népeken, megszűnik az élet mindenfelé.

De mit akarnak a buddhizmussal itt nyugaton? Hisz kelet egyszerű, igénytelen népeit se tudta boldoggá tenni, a sülyedésből kiemelni! Hogy tudná megjavítani, megnemesíteni a mi százféle ellentétől nyüzsgő, fokozottabb igényeket támasztó, nehéz társadalmi életünket? Talán lecsöndesítené egy kissé a viharokat. Talán békét, talán csöndet teremtene. De nem a zajtalan munka, hanem a lassú haldoklás csöndje lenne ez! Mégis az összehasonlító vallástan terén évtizedek óta tart e kérdés körül az elkeseredett küzdelem. Nem kelet és nyugat fiai közt folyik vita: közülünk valók szegődtek — többen igen lelkiismeretlenül — a buddhizmus apostolaivá. Az utóbbi években már a buddhisták maguk is bátorságot kaptak és sorban szólalnak ők is föl. Így néhány éve Oike Kyomin, legutóbb Anesaki Masahar, a tokiói egyetem theologiai tanára stb.

Az összehasonlító vallástan a theologia legújabb tudományja. Alig félszázados a multja, mégis óriási nagy már is az irodalma. S ennek nagyobb része a buddhizmusról szól. Összekeresgéltem néhány nagyobb könyvtárt s már eddig nem kevesebb mint 170 buddhizmusról szóló angol, francia és német, meg néhány magyar, holland, orosz és olasz könyvet találtam. Ezenkívül az ötvenet is meghaladják a buddhista szent könyvek különböző nyelvű fordításai.¹ A folyóiratokban pedig halomszámra jelentek és jelennek meg a tanulmányok, cikkek. Ez a sok munka mind egy kérdés körül forog: a keresztyénséget avagy a buddhizmust illeti-e meg a *felsőbbség*? Ettől már csak egy lépés a másik kérdés: melyiké a *jövő*?

¹ A keleti nagy vallásrendszerek szent könyveinek a legnagyobb orientalisták közreműködésével készült és Müller Miksa szerkesztésében megjelenő fordításai közül tíz kötetben (a „Sacred Books of the East“ 10., 11., 13., 17., 19., 20., 21., 35., 36. és 49-ik kötetében) az összes fontosabb buddhista szent könyvek le vannak fordítva.

Ezt a lépést nekünk is meg kell tennünk. De mielőtt a dolog érdemébe bocsátkoznánk, a buddhizmus híveinek egyik tetszetős és fölöttébb népszerű érvével kell végeznünk. Sokakat lefegyverez az az érv, a mit lépten-nyomon hallunk, hogy a buddhizmus a világ *leghelterjedtebb* vallása; az egész emberiségnek több mint egyharmadát alkotja s az összes keresztyén felekezetek együttvéve sem haladják meg a számukat. A történelem, de a mindennapi élet is számtalan példával meggyőz bennünket arról, hogy nem mindig ott van az igazság, a hol a többség. De még ha nem így volna is, akkor is nyugodtan szemébe nézhetünk ennek az érveknek. Ámde kétségbe kell vonnunk a számadatok hiteles voltát.

A tévedés gyökere abban rejlik, hogy a mintegy négyszázmilliónyi kínai népet a legtöbben teljesen buddhistának vélik, mintha Kinában se konfucsiánusok, se taoisták, se mohammedánusok, se más vallásúak nem volnának. S ez a tévedés még olyanoknak a könyvébe is becsúszott, kiket legkevésbé se nevezhetünk a keresztyénség ellenségeinek. Így az erőteljes keresztyén fölfogásáról ismert Barthélemy *Saint-Hilaire* is 3—400 milliónyira becsüli a buddhisták számát a „Nirváná“-ról irt tanulmányában (a XIX. lapon).

Rhys Davids, a londoni egyetemi kollégium buddhista irodalom tanára, igen elterjedt munkájának legújabb kiadásában (*Buddhism* . . . 1903., a 4—6. lapon) 479 millióra becsüli az összes buddhisták számát, míg az összes keresztyének számát mindössze csak 327 milliónyira teszi. Szerinte az emberiség 40%-a buddhista. S ezt az arányszámot *Rhys Davids*-tól *Szeghy* Ernő is átveszi a „Buddhizmus“-ról irt tanulmányában (*Kath. Szemle* 1902. évf. VII. és VIII. sz.); az ő nyomán pedig *Baranyai József* egri theol. tanár is. Néhány munka, kiváltképp *Oldenberg* nyomán irt „Buddha, a bölcselő, Krisztus, a Megváltó“ című tanulmányában hűségesen elfogadja, hogy csakugyan 500 millió buddhista van. Pedig inkább eme számadatokkal szemben helyezkedhetett volna kissé elfogultabb és kételkedőbb álláspontra, mint a buddhizmus egyik-másik tanának megítélésénél.

A buddhizmus iránt élénk rokonszenvet érző s barátai részéről „buddhista pápának“ nevezett *Rhys Davids* adatai azonban a legnagyobb mértékben nélkülözik a hitelességet. Kiváltképpen áll ez a Kinára és Japánra vonatkozó számadataira. Egész Kinát és Japánt buddhistának tekinti. Ennek a közkezen forgó földrajz-könyvek is ellentmondanak. Így *W. Hugges* igen elterjedt könyvében (*Class Book of Modern Geography*) is azt olvassuk, hogy Kinában a magasabb és a

tanultabb osztály a konfucsiánizmus hive, mely félig-meddig hivatalos egyház; az alsóbb néposztály nagyobbára buddhista, míg nagy tömegeket a taoizmus lealacsonyító babonái hódítottak meg. Japánban a shintoizmus, vagy napimádás a régi vallás; a magasabb osztály konfucsiánista, míg a nép nagyobbára buddhista. Tehát a buddhizmus nemcsak hogy nem *egyedüli*, de még csak nem is *uralkodó* vallás sem Kinában, sem Japánban.

Az összehasonlító vallástudomány újabb művelőinek egyik legkiválóbbika, L. H. *Jordan* az összehasonlító vallástan eredetéről és fejlődéséről írt nagy munkája („Comparative Religion, its Genesis and Growth“ 1905.) függelékében — a statisztikai hivatalok adatai s a kiválóbb francia, angol és német munkák alapján — részletes és táblázatos kimutatást közöl az összes vallásrendszerekről. Külön táblázatos kimutatást nyújt a Kinai birodalom és Japán vallásairól. E szerint *Kinában* 230 millió konfucsiánista, 70 millió buddhista, 40 millió taoista, 25 millió mohammedán, $1\frac{1}{4}$ millió keresztyén és $33\frac{3}{4}$ millió „más“ vallású van. *Japánban* pedig 22 millió buddhista, 18 millió shintoista, 8 millió keresztyén és „más“ vallású van.¹ Az összes vallásrendszerek összehasonlító kimutatásában a buddhisták számát mindössze 130 millióra, míg ugyanott a protestánsok, római katolikusok, görögkath. és kel. vallásúak együttes számát 520 millióra becsüli. Körülbelül ugyanezt az arányt tünteti föl a skót egyesült szabad egyház hivatalos nagy missziói térképe is, mely szerint 121 millió buddhista és 535 millió keresztyén van.

Jordan külön is hangsúlyozza kimutatásában, hogy mily gyakran emlegetett kérdés a keresztyénség, a konfucsiánizmus és a buddhizmus *igazi* ereje és így — másrésről is megerősített — számadataiban teljesen megbízhatunk. Vagyis az 1.500 (Rhys Davidnál csak 1.300) milliónyt meghaladó emberiségnek kb. $\frac{1}{3}$ -ad része keresztyén és kb. csak $\frac{1}{13}$ -ed része buddhista. Ilyenképen nemcsak hogy elesik a buddhizmus apostolainak egyik leghatásosabb érve, hanem egyenesen a mi javunkra billenne a mérleg, ha ez egyáltalában a kérdés eldöntésénél irányadó lehetne. De nézetünk szerint korántsem az. Két nagy vallásrendszer mérlegelésénél sokkal szilárdabb alapra kell helyezkednünk. A dogmák várába se zárkózhatunk, hogy onnan lövöldözzük nyilainkat a buddhizmusra,

¹ Kína vallási viszonyaira vonatkozólag l. bővebben J. *Edkins*: Religion in China 1893; Japánra vonatkozólag pedig W. *Elliot Griffis*: The Religion of Japan 1895.

mint *Baranyai József* teszi. A buddhizmus sokkal nagyobb hatalom a lelkek világában még ma is, semhogy megelégedhetnénk azzal, hogy tanait, hagyományait „a kedves dolgok hazug kiszínezésének“, „kegyes hazugságoknak“, „a hamisításra is kész hagyomány alkotásainak“ minősítsük (l. *Baranyai* könyvének 9., 27. és 54. l.). Még a vallása nagy igazságai-ban a legrendíthetlenebbül hívő keresztyén lélek nem becsülheti oly kevésre egy fokozottabb tiszteletet érdemlő nagy bölcselő vallási rendszerét, hogy azt hihetné, mintha ilyen szépen hangzó szólalomokkal: Buddha „bölcsészete vele együtt elégett a kusinarai máglyán“ (62. l.), el lehetne némitani a buddhisták szavát.

A buddhista irodalom számottevő harcosai sorában nemcsak időrendben, de tekintély dolgában is a legelső között áll a francia *Barthélemy Saint-Hilaire*. Vallásunk szent igazságaitól áthatott nagy lelkét aggodalommal tölti el korának materialisztikus s a buddhizmussal annyira rokon bölcsellete. Azért vesz kezébe tollat, hogy kora bölcselőinek megmutassa, milyen sors várt Buddha bölcselétére s ugyanez a sors vár az ő tanaira is. Bár csakis az a cél lebegett előtte, mint könyve („*Le Bouddha et sa religion*“ 1860.) bevezetésének legelején mondja, hogy a budhizmussal való összehasonlítás útján a mi szellemi vallásunk nagyságát és igazságát kimutassa, mégis Buddháról nemcsak a legnagyobb tisztelet, de egyenesen a magasztalás hangján szól: „Nem habozom kijelenteni, hogy a vallásalapítók közt egyesegyedül Krisztust kivéve, senki sincs, kinek alakja tisztább és meghatóbb lenne, mint Buddháé. Élete szeplőtlen. Állhatatos hősiességével egyenlő meggyőződése; és ha hibás is az az elmélet, a melyet magasztal, életével nyújtott példái hibátlanok. Tökéletesen befejezett mintaképe mindazoknak az erényeknek, melyeket hirdetett; lemondása, szeretete, változhatatlan kedvessége egy pillanatra se kerülnek ellenmondásba . . .“ (l. a Bevezetés V. l.).

Buddhát elnevezték „Ázsia világosságának“. S Buddha elkes hive, a tekintélyes angol költő: *Sir Edwin Arnold* is ugyanily című nagy költői elbeszélésben magasztalja Buddhát. Könyve („*The Light of Asia*“) egy évtized alatt ötvennél több kiadást ért. Ám legyen Buddha „Ázsia világossága“, de Krisztus a „Világ világossága“! Az *Arnold* könyvére felelő s a buddhizmust a keresztyénséggel összehasonlító *S. H. Kellogg* tanár is, ki 11 évig volt Buddha hazájában misszionárius, ezt írta műve homlokára („*The Light of Asia and the Light of the World*“). S bár nem ezzel a címmel, de ugyanezt bizonyítják az összehasonlító vallástan hivatásos művelőinek

hasonló tárgyú művei is. Hogy csak a legkiválóbb munkákat említsük, ugyanezt találjuk F. *Aiken* és Frank F. *Ellinwood* amerikai tanárok munkáiban, a nagynevű skót tudósnek, M. *Dods* tanárnak Mohammedről, Buddháról és Krisztusról írt könyvében. Ugyanezt bizonyítja a korábbi évtizedek buddhista irodalmának egyik legkiválóbb művelője: R. Spence *Hardy*, a buddhisták közt Ceylon szigetén húsz évig működött misszionárius, minden, de kiváltképpen a halála után kiadott „Christianity and Buddhism“ című művében. Ugyanerről tesz bizonyosságot Ch. *Hardwick* „Christ and other Masters“ című négy kötetes és több kiadást ért kiváló munkája is. Az oxfordi egyetem szanszkrit nyelv tanárának, Sir Monier *Williams*-nek a bibliát a keleti szentkönyvekkel összehasonlító kisebb könyve („The Holy Bible and the Sacred Books of the East“), Arch. *Scott* lelkész nagyobb összehasonlító munkája, B. *Saint-Hilaire*-nek Deschamps abbéhoz címzett három levele, J. Harry *Borrows*, J. Sterling *Berry*, Leighton *Parks*, A. *Clair-Tisdall*, a német *Falke* stb. művei mind-mind ezt hirdetik. S Krisztus felsőségét vallja immár több keresztyénné vált ázsiai tudós is.¹

Ezek mind arról tanuskodnak, hogy Krisztus a világ világossága. De csakugyan világosság-e Buddha?² Lehet-e világosságnak neveznünk őt, ki az egész életet oly kétségbe ejtően sötétnek s az egész mindenséget csak komor semmiségnek látta? Lehet-e világosságnak nevezni azt, ki tanaival mintegy sűrű fekete fátylat vont tanítványai szeme elé, hogy csak az élet árnyoldalait lássák s valahogyan meg ne lássák azok mellett a fényt is? A világosságnak el *kell* oszlatnia a sötétséget. A buddhizmus pedig mint valami sötét árnyék ránehezedett az azt befogadó népek lelki világára. Seholy semmi fény, csak árnyék! Az egész buddhizmus olyan, mint a hosszú, végtelennek tetsző sötét éjszaka, melyben csak a buddhista erkölcsstan néhány szép ragyogású csillaga hinti felénk sugárát, de a nélkül, hogy a komor sötétséget el tudná űzni. A buddhista világnak nincs napja, nincs Istene: azért olyan hideg, azért olyan sötét, azért nincs nappala, csak éjszakája!

Hogy akadhettek olyan bátor lelkek, kik azt állították, hogy Jézus Buddha tanítványa volt s a buddhizmusból vette legszebb tanait?! Hisz a buddhizmus komor éjszaka, a keresztyénség meg verőfényes nappal, hol minden az isteni szeretet napsugaraiban tündököl! A buddhizmus olyan mint a

¹ Erről tanúskodik többek közt Keshub Chunder *Sen* „The Brahmo Somaj“ című könyvének első cikke is: „Jézus Krisztus; Európa és Ázsia“ (a kalkuttai orvosi kollégiumban tartott előadása).

² A *Buddha* név maga „fölvilágosodott“-at, nem világosságot jelent.

leáldozó nap. Gyönyörködünk benne, de a hűvös esti szél már megcsapja arcunkat s mikor alábukik a látóhatáron, a sötétség lesz úrrá mindeneken. A keresztyénség olyan, mint a *fölkelő* nap, mely elől szökik a sötétség. Megjelenése után a világosság csakhamar diadalmaskodik a sötétség fölött.

Igen, Jézus a világosság, nem Buddha! Jézus, a ki a pogány világ sötétségén át megmutatta nekünk az örök világosságot. Mikor „az idők teljességében“ eljön, éppoly sötétség uralkodik a nyugati világ lelkében, mint Buddha korában napkeleten. Alig néhány lélekben él még a nemesebb szikra. Az életben semmi magasztosabb czélt nem találó tehetősebbek a gyönyöröket hajhászó epikureizmus, a nagy tömeg pedig a nyomor, a nélkülözések karjaiban. Csak egyben: az elégedetlenségben egyezik mind! Nem kisebb a sötétség, mint ötszáz esztendővel előbb Indiában, hol elégedetlenség, az élettől való félelem tölti el a nép szivét. Ezt a félelmet mintegy életiszonynyá fokozza egy fantom, mely ott kísért már évezredek óta a keleti népek lelki világában: a *lélekvándorlás* tana. Lehet-e borzasztóbb tudat annál, hogy a küzdelmekkel, szenvedésekkel teli élet a halál után nem szűnik meg, hanem más és más alakban folyton-folyvást megújul? S ettől a fantomtól Buddha se tudott megszabadulni. Csak azt látta, csak azt érezte, hogy a brahmanizmus istenei, önsanyargatásai nem vezethetnek az élettől való megszabadulásra. Még jobban elsötétült előtte a világ. Csak szenvedő embertársait látta maga előtt, senkit és semmi mást. Az eredet nagy kérdései nem zaklatták lelkét, hisz ő nem az életet s annak okait, hanem az elmulást és annak útját kereste! S lelki viaskodásaiban borzasztó orvosszert talált föl a földi szenvedések megszüntetésére: az örök halált, a semmiségbe, a Nirvánába való elmerülést.

Milyen borzasztó orvos az, ki csak a halállal tudja a betegséget meggyógyítani, a szenvedést, a fájdalmat elnémitani! S ezzel az orvossal akarják többen a mi beteg korunkat meggyógyítani?!

Milyen más a mi „*Orvosunk*“! Keze érintésére, lábai nyomán, szavai hallatára mindenütt élet támad, életkedv költözik a lelkekbe. A szenvedők könnyét fölszárítja, az éhezők és szomjúhozók fájdalmát elnémitja. Az életet s a halált oly egykedvűen néző sztoiczizmus szava elcsöndesedik, majd elhal egészen. Nem a halálban, hanem a halál fölött is diadalmaskodó örökéletben talál menedéket a lélek!

Buddha több mint négy évtizedig tanította embertársait. *Jézus* tanítása mindössze három évre szóritkozik. De nem is

volt szüksége több időre. Olyan egyszerű, minden lélek előtt oly könnyen megérthető az Ő tanítása. Az egész benne van ebben a két szóban: „Mi Atyánk“. „Uram, mutasd meg nekünk az Atyát és elég nekünk!“ mondja Fülöp (Ján. 14⁸). S csakugyan, ha Jézus csak arra tanított volna meg bennünket, hogy Isten a mi atyánk: ez is elég lett volna. Hisz ebben bennefoglaltatik a többi nagy keresztyén igazság mind: ha Isten atyánk, minden embertársunk testvérünk, Isten viszonya hozzánk az atya szeretete, a miénk ő hozzá a fiaké, egymásíránt pedig a testvéreké. Így a szeretet szent kötelekeivel kapcsolódik egybe az egész ég és föld. Így lesz a szeretet a létező világ alapoka, mozgató ereje, az egész erkölcsi világrend alaptörvénye. Így győzedelmeskedik a szeretet mindenén s lesz úrrá még a halál fölött is.

Mig a keresztyénség a szeretet és az örök élet vallása, addig a buddhizmus a lassú elmulásé, a folytonos haldoklásé, az enyészeté. Krisztus hűséges követője nem fél a szenvedéstől, nem rettegi a halált. Tudja, hogy akit szeret az Úr, megdorgálja, megostoroz pedig mindent, valakit fiává fogad“ (Héb. lev. 12⁶). Eppen ezért a jó keresztyén lélekre nézve a szenvedés csak isteni megpróbáltatás, a halál csak kapu az örök életre. A buddhista fél az élettől, irtózik a szenvedéstől, ezért — bármi úton-módon — menekülni óhajt ebből a világból. Buddha a szenvedések hazájából csak egy kivezető utat talált: a teljes megsemmisülésbe vezető lemondást. Lemondást az örömeiről, a vágyakról, lemondást az egész életéről! Azt hitte, hogy ilyen módon az egész emberiség megszűnik. S ha a buddhizmus hűségesen követte volna mesterének a családi boldogságról való lemondást is hirdető tanát, ma már ki kellett volna halnia az azt befogadó fajoknak. Elterjedésének első évtizedeiben, mint *Oldenberg* kiváló könyvében olvassuk, a nép több helyütt zugolódik is, hogy Gotama gyermektelenséget, özvegységet hoz a nyakukra s a fajok tönkre mennek. (Buddha . . . V. kiad. 158. l.) De harmadfélezer esztendő története megmutatta, hogy az „Élet fejedelme“ mindig új életet támaszt az elhaló nyomába. S a buddhisták milliói élő és megczáfolhatatlan bizonyosságai annak, hogy Buddha harcza az élet ellen *Don Quijote* szélmalomharcza volt, hogy az életnek és a halálnak nem a mi akaratunk az ura, mint Buddha hirdeti, hanem az, akit az ő szemei nem akartak, vagy nem bírtak észrevenni: az, akit mi Jézussal együtt „Atyánknak“ vallunk!

A buddhizmus mai alakja, kivált a külsőségeiben, hierarchikus szervezetében a r. katholicizmushoz annyira hasonló tibeti

változata pedig nemcsak kiáltó ellentéte mindannak, a mit Gotama harmadfélezredéve tanított, de egyszersmind bizonyossága annak is, hogy nem kősziklára, hanem ingatag talajra építette egész vallási rendszerét.

Buddhát, a bölcsészt megcsudálhatjuk, mint vallásalapítót azonban kevésbé. Tana nem is annyira *vallási*, mint inkább *bölcsészeti* rendszer.¹ Rendszeréből hiányzik a vallás legelső föltétele: az *istenség* fogalma. Pedig — mint *Dods* tanár is mondotta a munkások számára rendezett vasárnap délutáni vallásos összejövetelek egyikén — „a vallás nem egyéb, mint a nem látható földöntúli hatalommal való viszonyunk. Helytelen az a fölfogás, mely a vallást csak moralitásnak tekinti: az erkölcsi élet csak terméke, külső megnyilatkozása a fölsőbb lényvel való lelki összeforradásunknak. Moralitás vallás nélkül semmi; de vallás moralitás nélkül éppúgy semmi“! Erkölcsi életünk törvényei a földöntúli hatalomhoz való viszonyunkban gyökeredznek. Ebben rejlik szankciójuk. S itt van a buddhizmus legnagyobb hibája: erkölcsi tanításánál, parancsolatainál lépten-nyomon kérdezhetjük: miért?, miért?! S ha tud is feleletet adni, a fölhozott érvről újból kérdezhetjük: miért? Buddha semminek sem tudja az okát adni. A karma-ról, a négy fő igazságról, a nyolcz ösvényről, a Nirvánáról szóló tanait semmivel sem tudja igazolni. A lét, az eredet nagy kérdéseit meg se bolygatja. Egész rendszere a levegőben függ: nincs fundamentuma! Olyan, mint azok a légyökerű növények, a melyek nem bocsájtják gyökerüket a földbe.

Buddha tanai fölkölthetik egy gondolkozó figyelmét, gondolatokat ébreszthetnek bennünk, de szívünket hidegen hagyják, lelkünk vágyait, szükségleteit nem képesek kielégíteni. Vallásrendszer *Isten* nélkül — égboltozat *nap* nélkül! S hogy ez mennyire képtelen gondolat, arról a buddhizmus egész történelme tanúskodik. Az *Isten* nélkül élni nem tudó buddhista képzelet — a sors nagy iróniájára és a buddhizmusnak a keresztyénség fölött való diadalmaskodását jósolgató „tudósok“ tanulságára — *magát Buddhát* tette meg istenné. Magam is egész sereg bronzból, márványból, kőből, fából készített, lótuszon ülő Buddha isten-szobrot láttam a külföldi múzeumokban. Kialakultak a buddhista szentháromságok is. *Csong Kabát*, a tibeti buddhizmus XIV. századbéli reformátorát is istenként

¹ Ujabban többen foglalkoznak is rendszerével ilyen szempontból. Igy az ethnografia terén nagy tekintélynek örvendő német tudós: *A. Bastian* is „Der Buddhismus als religionsphilosophisches System“. 1893. „Der Buddhismus in seiner Psychologie“ 1882. stb. c. munkáiban.

tisztelik. Van az irodalomnak is istene. Az uralkodó családoknak, városoknak védőszentjei vannak. Megteremtették idővel a buddhista eget is, sőt — mint a hosszabb ideig Japánban működő *Szeghy* Ernő alaposabb tanulmányának utolsó lapjain olvassuk — a japáni Jódó szektában a buddhista *mennyországot* és poklot is. *Lóczy* Lajos is minden nagyobb kínai városban látott poklot ábrázoló szoborcsoportokat. A *Kantonban*, a város védőszentjének temploma udvarán, kétoldalt látható több száz főnyi szoborcsoportot le is írja: „Agyagból mintázott alakok csoportosulnak az egyes kízó eszközök körül; a kettéfűrészelés, olajbafőzés mindenféle mozzanatai a legkisebb részletekig elő vannak állítva; más csoportban házasságtörő nőt szakítanak hóhérok tízezer darabra; az apagyilkost malomkövek közt morzsolják szét, hazugok nyelvét szakítják ki“. (l. „A kínai birodalom“ cz. nagy munkájában 382. l.) E mellett a legféltelenebb babona ütött tanyát a lelkében. Vannak „szent“ hegyeik és tavaik, melyeknek háromszoros körüljárása még az anyagyilkost is fölmenti szörnyű bűnétől. Tibetben a kosárba tett holttestet a ház valamelyik sötét zugába rejtik aratás utánig; addig nem merik elégetni, nehogy a jég a vetést elverje. (l. *Lóczy* 836. l.)

Buddha maga elrémülne, ha látná, mivé lett tana követői kezében! Elrémülne a patakok vizén, az utak mentén, a kolostorok tornáczain fölállított s vízzel, széllel vagy emberi kézzel hajtott „*imagépek*“ ezreitől és ezreitől, melyekről azt hiszik, hogy minden megforgatásuk ugyanolyan értékű, mintha a belsejükben — a tengelyre csavart papírlapon — lévő imákat elmondták volna. Hegytetőkön, utak mentén kőrákások tetejére tűzött ágakon, póznakon imákkal teleirt rongyokat lenget a szél! Mikor a hegyek oldalait ellepő kolostorok mellett esténként elhaladna s a szerzetesek mormogó imájának hangjai fülébe verődnének, mikor a nép millióitól a titokzatos értelmű négy szóból álló imát: az „Om—mani—pemé—um“-ot hallaná lépten-nyomon, az imát vallásából száműző Buddha ijedten kérdené önmagától: ezek az én követőim?

Az egyes vallásrendszerek értékének egyedül megbízható mértéke az, hogy mennyire voltak képesek az őket befogadó népek erkölcsi és társadalmi életét átalakítani, fölemelni, megszentelni. Az egyes vallások jövőjét is ez biztosítja a legelső sorban. Lássuk, mit tett a buddhizmus? Idézhetnők a buddhizmusról irt könyvek leírásait a buddhista népek erkölcsi és társadalmi életéről. De e helyett — szántszándékkal — két keleten járt magyar tudós munkáira hivatkozunk. Egyikük sem azért fogott a kezébe tollat, hogy a kerésztyénség fő-

lényét a buddhizmus fölött kimutassa; így vallási elfogultsággal senkisémet vádolhatja őket.

Kőrösi Csoma Sándor lélekemelő példáján föllelkessedve egy másik székely hazánkfiát: Szentkatolnai *Bálint* Gábor is elment több ízben Keletre.¹ Mongol földön szerzett tapasztalatait „155 nap a Khalka mongol földön“ című könyvében írta le. Igazán elszomorító látvány tárul elénk könyve több helyén. A mongolföld is a lasszai „Dalai Láma“ uralma alá tartozik. A sárga lámák szektája kezében van itt is minden hatalom. De a buddhizmus egy szemernyi szeretetet, könyörületet sem volt képes ébreszteni ebben a népben. Járványok idején otthagyják a sátorban a halállal vívódó beteget, még szüleiket, testvéreiket is. A nép lelkében nem él semmiféle kegyeletérzet. *Bálint* Gábor is eliszonyodva látta az Urga közelében emelkedő hegyek aljában a szanaszét heverő embercsontokat, melyekről a kutyák, ölyvek és varjak rágták le a húst! Embertársaiknál nagyobb kimélettel viseltetnek az állatok iránt, melyekről azt hiszik, hogy elhunyt bűnös embertársaik lelke költözött beléjük. Véteknek tartják az állatot megverni, vagy megölni. Ez alól — mint *Bálint* is látta az őt tanító lámánál — még az élősködő kis állatoknál sem tesznek kivételt. Azok a mongolok, kik még hozzátartozóik holttestét is a kutyáknak dobják oda, a leölt állatok lelkéért imádkozni szoktak. Micsoda elsatnyulása az emberi érzelmeknek és léleknek!

A *Széchenyi* Béla gróf kínai expedíciójában résztvett *Lóczy* Lajosnak „A kínai birodalom“-ról írt nagyszabású művében — elszórtan — igen értékes és nagyobbára személyes tapasztalatokon alapuló adatokat találunk a kínai buddhizmusra vonatkozólag. A kantoni úszó „virághajók“, melyeknek a bejárata nyár idején virágfüzérekkel van teleaggatva s esténként színes lámpiónokkal és a melyekből csábító zene, ének hallatszik, belsejükben pedig tea és opium illattal teli levegőben a bűn út tanyát, nem a legszebben dicsérik a kínai buddhista erkölcsöket (378. l.) Tibet leírásánál valóban elszomorító képet tár elénk az ottani erkölcsi és családi életéről: „Jellemre, női erényre nem fektetnek súlyt Tibetben és a női hűségnek nincs is itt értelme, hol a *többférjűség* honos... A kolostorok környéke Tibetben is hirhedt azon féktelenkedésről, mely a szerzetesek és nők közt történik.“ (835. l.)

¹ Mint nyelvész részt akart venni *Széchenyi* gróf kínai expedíciójában is, de megbetegedett és Sanghai-ban kénytelen volt visszamaradni.

A holtak iránt itt sem sokkal nagyobb kegyelettel viselkednek, mint a mongolok. A szegényeket egyszerűen vízbe vetik; ha nincs víz a közelben, a holttestet egy hegyszakadékba viszik, ott nyakánál fogva egy oszlophoz vagy fához kötik, a hasát fölmetszik és a többit a ragadozó madarakra és vadakra bizzák. Elborzadunk, mikor ezt a minden emberi érzést és kegyeletet lábbal tipró temetési módot olvassuk. A gazdagok temetése éppily visszataszító; a különbség mindössze csak az, hogy több szertartással jár. „A lámák csoportja szentkönyvekkel és hangszerekkel követi a holttestet, melyet valamely magas hegy csúcsára visznek, hol mindaddig zeneszó mellett éneklik a zsolozsmákat, míg a keselyúk, hollók és varjak — tudva a következőket — elég nagy számban egybe nem sereglettek. Ekkor a világiak nagy késekkel lehántják a húst a halottról, a föllámáknak adják, kik azt darabonként a madaraknak vetik. A csontokat kőmozsárban összezúzva és pörkölt árpaliszttal gombócokba gyúrva osztják szét a madaraknak. Az eltakarítás e szörnyű módját is lakoma követi mindjárt a helyszínén, hol kezüket sem moshatják meg“. (836. l.)

Méltán kérhetjük: hova lett ezeknek a népeknek a lelkéből minden emberi érzés? Hát a buddhizmus csak a népen élőködő, tétlen *szervezetesek százezreit* tudja nevelni, kik a tibeti népet is egészen koldússá tették már?¹ Csak rombolni tud, de építeni nem?

A buddhizmus lerombolja a családi élet szentélyeit s így gyökerében támadja meg a társadalmi élet alapjait! Mint Lóczy írja: „oly kevéssé becsüli a tibeti nejét és leányait, hogy ha vendége, vagy följobbvalója száll házába, őket egészen rendelkezésére bocsátja“. (835. l.) Önkénytelenül is eszünkbe jut az „Ember tragédiájá“-nak eszkimó jelenete — pedig még hány ezredév választ el tőle! Szinte azt kell képzelnünk, hogy a legsötétebb Afrika vad néptörzseiről van itt szó, nem Buddha földi utódának: a Dalai Lámának szent birodalmáról!

S ezt a buddhizmust, a melyben csak ennyi hatalom van, ezt a buddhizmust akarja a német professzor úr Európa népeinek szívébe átültetni? Erről a buddhizmusról meri hirdetni, hogy „Ez lesz a jövő vallása“?! (l. Buddh. káté 29. l. jegyz.)

¹ Így a *Dalai Láma* székhelyének, Lassának környékén 11 nagyobb kolostorban nem kevesebb mint 20,400 szerzetes lakik. Ezek közt a legnépesebb a debangi, hol 7700 szerzetes tartózkodik és a szerai kolostor 5500 szerzetessel. (l. Lóczy 811. l.)

Az orosz-japán háború lezajlása óta, mely a japán nemzetet Kelet nagyhatalmává tette s tiszteletet szerzett neki Európa nemzetei előtt is, a buddhizmus apostolai büszkén hivatkoznak arra, hogy imé, milyen hatalmassá tett a buddhizmus egy népet! Azt válaszolhatnók erre, hogy ha csakugyan ily nagy hatalom rejlik a buddhizmusban, miért nem emelte ki a sülyedésből a föld legnagyobb népét: a kínait is? Azt is mondhatnók, hogy nem a buddhizmus, hanem a *shintoizmus* Japán nemzeti vallása s a lakosságnak jóval több, mint a fele shintoista, keresztyén és más vallású! Ellent mond nekik Vámbéry Ármín is, ki legutóbbi munkájában („Nyugat kultúrája Keleten“ a 331. lapon) azt mondja: „Hogyha a japániak . . . mintegy *deus ex machina* által egyszerre európaiakká váltak . . . ez csak azért történhetett, mert közönyösek voltak vallási dolgokban és a valóságban csakugyan atheisták is“. De se a buddhizmus hiveinek, se Vámbérynek nincs igaza, hanem annak a tekintélyes japán tudósnak, ki csak nemrégiben jelentette ki az egyik angol vallásos folyóirat lapjain, hogy Japán csodálatos emelkedését Krisztus evangyéliuma térfoglalásának köszönheti: Krisztus tanai hatják át azoknak a nagy férfiaknak a lelkét, kiknek nevéhez Japán jelen nagysága fűződik!

S éppen most olvasom a francia protestánsok lapjában (a „La Vie nouvelle“ 1907 április 6-iki számában), hogy S. Ebara, a japán képviselőház legnagyobb pártjának feje, legutóbb tartott parlamenti beszédében a következőket mondotta:

„A japán renaissance első korszakának nagy emberei nagyobbára a keresztyén misszionáriusok iskoláiban nevedtek. Azt mondják, a gazdasági fejlődés, a kölcsönös bizalom az, a mire hazánkknak szüksége van napjainkban. De ez a bizalom csakis a keresztyénségre alapított vallási és erkölcsi oktatás gyümölcse lehet . . . Keresztyén oktatás által képzett keresztyén jellemekre van nekünk szükségünk!“

Igen, Vámbéry „*deus ex machina*“-ja nem más, mint Krisztus csodálatos erejű evangyéliuma!

S akármit mondtak az enciklopedisták; akármit mondott az önmagával és az egész világgal meghasonlott Schopenhauer (I. Parerga und Paralipomena. VII. Über Religion 397. l. stb.); akármit mondott a beteg lelkű „Übermensch“: Nietzsche s akármit mond a mi Vámbérynk is legújabb munkájában (a 325. lapon): mégis a keresztyénségé a jövő! Igen, a Krisztus tanaié, a melyek két ezredéve a pogány világ romjain egy új világot teremtettek, négy százada újjá szülték a megvén-

hedt Európát s most a világ csudájára, távol keleten fölemeltek egy nemzetet!

A jövő a munkáé, a dolgozó, nem a tétlenségbe merülő millióké. Az igazi keresztyénség folytonos *mozgás*, tökéletesedés: a buddhizmus harmadfélezer éves *tétlenség*. Jól mondja a francia közmondás: Qui n'avance pas, recule: Ki nem halad, visszamarad. Életet csak a mozgás szül; a tétlenség csak halált! A jövő nem lehet a buddhizmusé! Az ozredévek homályától kibontakozó és jogot, életet kérő egyéné, individuumé a jövő. A keresztyénség — a maga ősi tisztaságában — az individuum vallása. A többi vallásokban elvész az egyén. Azért ezeknek a kora leáldozott! Hol van az ó-kor nagy népeinek vallása? Hol van Zoroaszter vallásának régi dicsősége? Hova tünt a mohammedánizmus hatalma, rettegett ereje?! Nem a lemondást, a vak sorsot, hanem az életet, az örök küzdelmet s a halálban is csak helyváltozást hirdető evangyéliumé a jövő!

A korán elhunyt, mélységes tudományú *Drummond* Henrik világszerte elterjedt művei, *Balfour* Arthurnak, a volt angol miniszterelnöknek „A hit alapjai“ (The foundations of belief) című műve, *Kidd* Benjámint „Társadalmi evolucziója“ is mind azt bizonyítják, hogy nem az Isten nélkül járó filozófia; nem az ész, nem az önzés, nem a gyűlölet fegyverei, hanem az istenfiúságnak, a testvériségnek, a csodás hatalmú szeretetnek, az egyéni, a családi és a társadalmi életet újjászülő evangyéliuma fogja a jelen és a jövő nagy társadalmi kérdéseit megalkotni s az „új társadalom“ alapjait lerakni! A keresztyén szeretet fogja megteremteni azt az új világot, a mely után a jobb lelkek is úgy vágyódnak; a hol mindenki igazi testvérünk lesz s a hol mindenki készséggel megszívleli az apostol intését: „Egymás terhét hordozzátok“. (Gal. 6³). Nem más ez a világ, mint az „Isten országa“, melyet Jézus már kétezer évvel ezelőtt hirdetett a Genezáret tava mellett s a melytől — fájdalom — még mindig oly messze van az emberiség.

A merre Krisztus hűséges katonái — napjainkban is — szerte viszik az „Élet fejedelmének“ evangyéliumát, a legstótebb világrészekben is világosság, reménység és élet fakad a nyomában, szeretet költözik a szivekbe. Csodálatos fény ez: mennél többfelé viszik, annál erősebben világít! S a távoli világrészek hajnalhasadásának fénysugarai visszatérnek hozzánk. Visszahozzák a misszionáriusok. Magam is csodálkozva hallgattam többször az Indiából, Kinából, Livingsztóniából, Ó-Kalabárból, Jamaikából stb. visszatért misszionáriusokat.

Valami mélységes erő, valami szent lelkesedés árad ki szavaikból, mikor az „Isten országának“ a távoli világrészekben való terjedéséről beszélnek.

Nemcsak a távol világok fiai hallják már Jézus szavát: „Jöjjetek én hozzám mindnyájan, kik megfáradtatok és megterhelteketek és én megnyugosztalak titeket“ (Mt. 11²⁸). A mi elfáradt s a céltalan küzdelmekben kimerült öreg földrészünk fiai is kezdik már újból meghallani. S az „erő“ és az „anyag“ örökkévalóságát hirdető *materiálisták* szava, kiket néhány évtizeddel ezelőtt még egész Európa ünnepelt, elhallgat A *pozitivisták* művei helyett pedig, — kiknek egyike az amerikai C. G. David („A Positivist Primer: Religion of Humanity“ című) könyvét három évtizeddel ezelőtt még a „nagy, de tökéletlen istennek: az „emberiségnek“ dedikálta, — ime legutóbb is megjelenik Sir Oliver Lodge-nak, a nagy fizikusnak, a birminghami egyetem fejének „A hit lényege a tudománnyal kapcsolatban“ (The Substance of Faith, allied with Science) című műve s alig két hónap alatt három kiadást ér. Az van ráírva jelszóul: „Gloriam quaesivit scientiarum, invenit Dei!“: A *tudomány* dicsőségét kereste és az *Istenét* találta meg!

De az új idők legnagyobb jele talán a nagy orosz bölcsész: *Tolsztoj* gróf. Nem is olyan régen még ahhoz a világhoz tartozott, melynek *Nietzsche* Frigyes volt az apostola. Ez a gyöngye szervezetbe szorult s élte végén végképp elborult lélek: *Nietzsche* volt az első, ki az „*Übermensch*“-ről szóló és az azt követő „Jón és rosszon túl“ című munkájában a kritika élesre fent késével nekiment a keresztyén erkölcsstanak, melyet maga *Kant*, a kritikai irányzat megteremtője sem mert bonczoló kése alá venni. A keresztyén morált, melyet *Kant* „*kategorikus imperativus*“-nak: föltétlenül kötelező parancsnak minősített, elnevezte „*szolga*“-erkölcsiségnek. Ennek a kora szerinte lejárt! Az érzékiséget, a gyönyöröket hajhászó, bachanáliákat ülő *Dionysius*-i morálé a jövő. Ez húzza meg az öreg evangyélium halálharangját! S a *ma* erkölcsisége a *holnap* erkölcstelensége lesz. A jövő moralitásáról szóló, de soha be nem fejezett munkájának („*Der Wille zur Macht*“) halála után megjelent első részében: az „*Antichristus*“-ban a keresztyénség iránt érzett ellenszenve már oly izzó gyűlöletté fokozódik, mint eddig talán még senkiben sem! Elbomló lelke — a bonni egyetem volt theologusát, majd Schopenhauer tanítványát s később a mesterét is túlszárnyaló pesszimista bölcsészt — vakmerő ítéletre ragadtatja e könyv végén: „*Elítélem* a keresztyénséget — mondja. Ez rám nézve az

összes képzelhető korrupciók közt a legnagyobb“. „A keresztyénség . . . összeesküvés az egészség, a szépség, a jólét, a bátorság, az értelem, a lelki örömök, sőt maga az élet ellen is!“ De mindezek már egy megbomlott lélek vergődései . . .

A keresztyénség, a melynek annyit köszönhet s a melyhez mégis annyiszor hűtlen lett az emberiség, de a melyhez mindig könnyező szemekkel tértek vissza a megtört lelkek, a megalázott nemzedékek, könnyen elviselte ezeket az erős vágásokat. De a büszke „*Übermensch*“-ből szájalomra méltó „*élő halottat*“ csinált a megsértett erkölcsi világrend, ki több mint egy évtizedig elborult elmével vonszolta az élet terhét, míg meg nem könyörült rajta a halál.

S ime, alig egy-két évtizedre rá előáll *Tolsztoj* gróf. Addigi „*Übermensch*“-ként: dobzódásokban, léha örömökben eltöltött életét sivárnak, céltevesztettnek találja. Valami új hiányzik a lelkéből: olyan üresnek érzi azt. Nem tudja, miért is él? Kétségbeesésében már közel állt az öngyilkossághoz. Mint „*Vallomásaiban*“ mondja, kereste szakadatlanul, fáradtságot nem ismerve az Istent . . . s megtalálta ott, a hol a krisztusi kor egyszerű halásza is meglették. Tépelődő lelke eljut arra a nagy igazságra, mely — közel két ezredév óta oly szépen van megírva János első levelében (3¹⁶): „*Az Isten szeretet és a ki szeretetben marad, az az Istenben marad és az Isten abban.*“

Tolsztoj lelkében új világosság gyúl s miként egy új Pál előbbi életének, előbbi világa mestereinek, így Nietzsche-nek is kiáltó ellentéte lesz. „*Keresztyén tanításában*“ azt állítja, hogy az emberiség még mindig nem tanulta meg eléggé a keresztyénség magasztos igazságait; *Nietzsche* szerint nagyon is sokat tanult belőle. *Tolsztoj* szerint a mai keresztyén moralitás még messze áll az igazi keresztyén moráltól; *Nietzsche* szerint nagyon is keresztyén a mai „szolga“ moralitás. *Tolsztoj* szerint csak az igazi keresztyénség emelheti föl az emberiséget; *Nietzsche* szerint csak az attól való teljes elfordulás mentheti meg a végső elsatnyulástól!

De viszont *Tolsztoj* egy kissé talán messze is megy. Korának szeretetlenségét látva, csak szeretet ég szívében. Amint az egész világot át akarja ölelni szeretetével, Isten képe is mintegy elmosódik, pantheisztikussá válik lelkében. Korának önzését látva, lelkét a keresztyén altruizmusnak szinte a buddhizmus túlhajtott lemondásába átcsapó gondolata fogja el. S ezt meg is érthetjük. *Tolsztoj* szemei előtt a formalizmusokba süllyedő eltorzult keresztyénség: a görög-keleti egyház képe lebeg. Maga körött a rombolás szellemétől áthatott

s az orosz társadalmi rend ellen féktelen gyűlöléssel eltelt nihilisztikus, anarchisztikus politikai áramlatok zaját hallja. Látja maga előtt az orosz papokat, kik a templomban olvassák az evangyéliumot: „Ellenségeitek is szeressétek“ s a kik a török és legutóbb a japán háború alatt is megáldják a testvéreik gyilkolására menő csapatokat!

Tolsztoj evangyéliuma, keresztyén tanítása első sorban hazájának, Oroszországnak szól, mely a legkiáltóbb ellentétek: a jólétben duskáló milliomosok és az éhező koldusok, a korlátlan hatalmat élvezők és a teljesen jogtalanok hazája. De vele együtt mi is azt mondjuk, nem az üres külsőségekbe merülő keresztyénségé, hanem az igazi, a „megtisztított“ evangyéliumé a jövő! Nem a dogmák szövevényes világába burkolódzó, hanem a „folytonos reformációt“ hirdető keresztyénségé a jövő, a mely — hogy a mélyhitű *Smith* Dávid lelkésznek, a „British Weekly“ szellemes levelezőjének (az edinburghi theologusok számára tartott fölolvadásán mondott) szavaival éljünk — tudja, hogy „az igazi theológiának réginék is, meg újnák is kell lennie, mert ha csak régi: akkor holt, ha csak új: akkor hamis“. Nem a formalizmusba süllyedő, nem a miszticizmusba merülő, hanem az igazi szeretet és a világosság evangyéliumáé, mely négy százada életre hívta az újkor mozgó tényezőjét: a középkor századaiban eltemetett egyént!¹ Nem a világi uralomért küzdő, nem a krisztusi testvériség gondolatát megszegyenítő *hierarchikus* s a kath. hitterítők egyhangú véleménye szerint is (l. a *kath.* Lóczy könyvében 823. l.) a *tibeti lamaizmus*sal annyira rokon-vallásé, hanem az egyén, az individuum vallásáé: az *egyetemes pap-ság* elvén fölépülő *demokratikus* protestantizmusé a jövő!

Nem az *élettelen* kövekből az Isten és az emberek közé épített s hatalmi alapokon nyugvó intézményé, hanem az *élő* kövekből épült, láthatatlan, de igaz egyházé a jövő! Azé az egyházé, a mely lelkiekben csak *egy Urat* ismer maga fölött: a királyok királyát, az *Istent!*

(Edinburgh, 1907 április 8.)

Dr. Kováts J. István,
ref. s.-lelkész.

¹ E. *Doumergue*, a montaubani protestáns theologia egyházjog tanára, „*Calvin*“ című több kötetes művének a francia forradalmi alkotmány eredetéről írt fejezetében kimutatta, hogy a „*Déclaration des droits de l'homme*“ eszméi *egytől-egyik* és majdnem *szóról-szóra* bennfoglaltatnak Calvin műveiben.